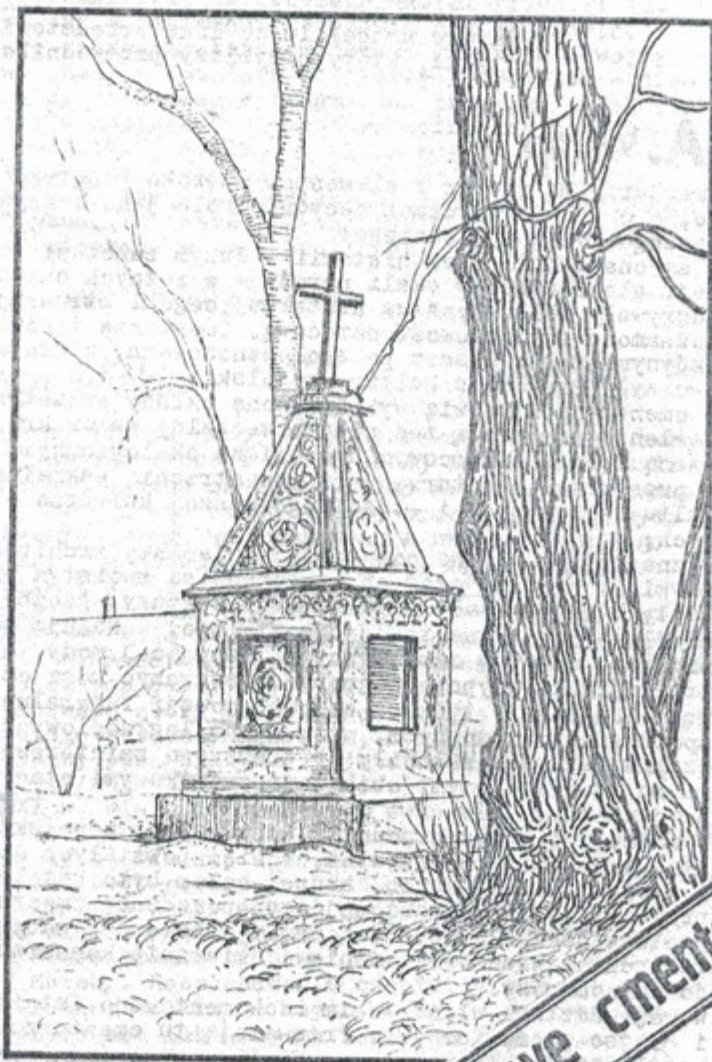

BIULETYN PRZEWODNICKI ZW PTTK WŁOCŁAWEK

57₈₈

Wł. D. Piotrowski

MAJÓTKI NA CMENTARZU W KĘPCOJACH

Zabytkowe cmentarze

Zabytkowe cmentarze w woj. wrocławskim (I)

Stare cmentarze skupiają w sobie bogate i wielorakie treści poznawcze, których wartość, istotna dla naszej historii i kultury, zaczęła być doceniana właściwie dopiero w okresie powojennym. Zainteresowania tą problematyką wzrosły znacznie w ostatnich latach, pozwalając widzieć w cmentarzach nie tylko miejsca chowania zmarłych, lecz również teren dla różnorodnych badań źródłowych.

O zabytkowych cmentarzach na terenie naszego województwa brak jest ogólnodostępnych opracowań, toteż Redakcja "BP" pragnie uzupełnić tę lukę przedstawiając w dwóch częściach artykuł, który przybliży przewodnikom tę problematykę.

A. Wstęp

Cmentarze są jednym z elementów szeroko pojętego środowiska kulturowego, a o ich wartościach decyduje rola jaką odgrywają w różnych sferach naszego życia społecznego:

- są one świadectwem historii o dużym znaczeniu dla społeczności lokalnej, ale również w skali narodu - w różnych okresach naszych dziejów odgrywały rolę czynnika kształtującego i utrwalającego naszą narodową tożsamość i świadomość narodową. Cmentarze innowiercze natomiast są jedynym często śladem po społecznościach, które w przeszłości współtworzyły krajobraz kulturowy Polski;

- cmentarze stanowią wykształcone układy przestrzenne, a eksponowane zielenią posiadają też niezaprzeczalny walor krajobrazowy i odgrywają ważną rolę w miejscowym środowisku ekologicznym;

- przestrzeń cmentarza jest przestrzenią sakralną, egzemplifikacją kultu religijnego i właściwego naszej kulturze szacunku i czci zmarłych;

- znajdujące się na cmentarzach elementy architektoniczne i liczne niekiedy zespoły starych nagrobków są swoistym przewodnikiem po rozległych dziedzinach sztuki, architektury, rzeźby, rzemiosła. Odzwierciedlają one różne tendencje stylowe, wskazują na ich rozwój uzależniony od wpływów zewnętrznych, panującej mody, a także regionalnych tradycji. Inskrypcje nagrobne dostarczyć mogą często bogatego materiału do badań nie tylko z zakresu poezji funeralnej, ale też stosunków społeczno-politycznych, walk niepodległościowych itp. Te niezaprzeczalne wartości skłoniły do szerszego zainteresowania się cmentarzami na równi z innymi obiektami zabytkowymi stanowiącymi dobra kultury narodowej.

W końcu lat 70-tych podjęta została ogólnopolska akcja ewidencjonowania wszystkich zabytkowych, a więc powstałych do 1939 r. - cmentarzy i miejsc pocmentarnych, której celem było ustalenie ilości, rodzaju, przynależności wyznaniowej czy społecznej cmentarzy, a także określenie wartości i stanu zachowania substancji zabytkowej. Podejmowane są też różnokierunkowe badania i działania konserwatorskie zmierzające do ich ochrony.

W województwie wrocławskim udokumentowano istnienie 185 cmentarzy i miejsc pocmentarnych. Przeważają tu cmentarze parafialne rzymskokatolickie i ewangelickie. Nieliczne są już tylko cmentarze o innym charakterze czy przynależności. Z przekazów wynika, że ilość cmentarzy tak innowierczych, jak i rzymskokatolickich, była niegdyś na tych terenach znacznie większa. W niektórych miejscowościach, jak np. w Nieszawie, gdzie obecnie czynny jest tylko jeden cmentarz, jeszcze

przed wojną notowano ich kilka. Podobnie było w Brześciu, Włocławku, Dobrzyniu i wielu innych, zwłaszcza większych, miejscowościach. Dość liczne dawniej cmentarze żydowskie zniszczone zostały całkowicie w czasie okupacji niemieckiej, pozostały jedynie nikłe ślady po kirkucie w Kowalu, Rypinie czy Kikole. Nie ma obecnie również odrębnych cmentarzy prawosławnych. Poza szczątkowo zachowanym cmentarzem w Aleksandrowie Kujawskim, znajdują się tylko niewielkie kwatery prawosławne na cmentarzach rzymsko-katolickich /obecnie komunalnych/ w Rypinie, Lipnie, Włocławku, Nieszawie. Miejsca cmentarzy cholerycznych, zakładanych w XIX w. w wyniku epidemii, która dziesiątkowała wówczas ludność, znane są już tylko z przekazów lub słabo czytelnych w terenie śladów, m.in. w Raciążku i Maliszewie - znaczone nowymi krzyżami lub kępami krzewów czy drzew, jak w Jasińcu, Zakrzewie czy Tłuchowie. Szczątkowo zachowały się cmentarze z okresu I wojny światowej: w Aleksandrowie Kuj. - cmentarz żołnierzy rosyjskich - niewielki teren w centrum, którego kopiec z fragmentem pomnika, a wokół kilka pojedynczych krzyży; w Rózinowie - cmentarz żołnierzy niemieckich - zachowana bramka wejściowa, obelisk i kilka mogił; w Gołębinie i Dziankowie - cmentarze żołnierzy niemieckich, na których kilka mogił z krzyżami, natomiast w Borzymiu z pomnika na cmentarzu żołnierzy niemieckich i rosyjskich usunięta została dawna tablica i zastąpiona inną upamiętniającą walki stoczone w tych okolicach w 1939 r.

OGÓLNA CHARAKTERYSTYKA CMEN TARZY W WOJEWÓDZTWIE.

B. Cmentarze ewangelickie

Wśród istniejących cmentarzy liczną grupę /76/ stanowią cmentarze ewangelickie i choć z reguły już nieczynne i najczęściej fragmentarycznie tylko zachowane, mają one szczególne znaczenie jako świadectwo przeszłego osadnictwa, współkształtującego niegdyś krajobraz kulturowy tych ziem. Spotykamy je na terenie całego województwa, a zwłaszcza w jego pd.-zach. i pn.-zach. części i na Ziemi Dobrzyńskiej. Protestanci osiedlali się na tych terenach w okresie od XVII do końca XIX w. Początkowo tereny przy Wiśle zasiedlali olędrzy, przybysze z Niderlandów i Fryzji. W pocz. XVIII w. sieć osadnicza wzbogacona została przez napływ osadników z terenów Niemiec. W końcu XVIII i pocz. XIX w. powstawały liczne osady na niezagospodarowanych dotychczas terenach leśnych /rumunki/ a także pierwsze zbory protestanckie. Nie zachowały się cmentarze z najwcześniejszego okresu osadnictwa, być może znajdowały się one w miejscach cmentarzy późniejszych. Najstarsze z istniejących pochodzą z ok. pocz. XIX w. /np. Lipno 1802 r./, większość z 3 i 4 ćw. XIX w., a także z pocz. XX w. Wiejskie cmentarze ewangelickie lokowane były zazwyczaj na wyniesieniach terenu w centrum rozproszonej w okolicy zabudowie. Są to z reguły niewielkie założenia /najczęściej ok. 0,5 ha/ o narysie prostokąta lub dostosowane do konfiguracji terenu, nie miały z reguły trwałych ogrodzeń /zastępowano je płotami lub żywopłotem - co być może wiązało się z koncepcją cmentarza "pole Boże"/, występują niekiedy tylko muryne bramki słupowe lub bardzo okazałe - neogotyckie /np. Ładne - Mursk/. Rozplanowanie cmentarzy skromne, prosta ścieżka od bramy wiodąca do krzyża usytuowanego w centrum, nagrobki sytuowane były w szeregach lub grupach rodowych /obejścia często otoczone metalowymi kratami/. Najczęściej spotykaną formą upamiętnienia mogiły są płyty nagrobne lub skromne w formie nagrobki cokołowe - wykonywane w przewadze z cementu, a także żeliwne krzyże z kratami. Skromność nagrobków ewangelickich wynikała zarówno z założeń te-

go wyznania, jak też z niewielkiego raczej zróżnicowania zamożności osadników. Nagrobki bardziej okazałe, kamienne z elementami rzeźbiarskimi występują częściej na cmentarzach miejskich. Rzadkie są tu raczej nagrobki o przedstawieniach figuralnych, nieliczne ich wyjątki inspirowane były nagrobkami z cmentarzy rzymsko-katolickich. Spotykamy je głównie na cmentarzach miejskich, zakładanych przy większych zborach, w Lipnie, Chodczu, Rypinie, Izbicy Kuj. Cmentarze miejskie wyróżniają się też wielkością zajmowanego obszaru, trwałym muryowanym ogrodzeniem i rozplanowaniem przestrzennym, chociaż i te cmentarze nie mają elementów architektonicznych /kaplice/. Jedynym obiektem architektonicznym w obrębie cmentarza jest dom dozorczy na cmentarzu w Lipnie. W okresie powojennym, po rozwiązaniu wielu gmin ewangelickich wskutek znacznego uszczuplenia społeczności protestanckiej, cmentarze tej grupy, zwłaszcza wiejskie, pozbawione stałej opieki, ulegały stopniowej samolikwidacji. Nierzadko też, traktowane generalnie jako "poniemieckie" - były świadomie dewastowane. Pozostałością po większości z nich są już tylko kępy drzew i dziko rozplenionych krzewów, wśród których znajdują się niekiedy dość dobrze jeszcze zachowane, częściej jednak mocno zniszczone, płyty nagrobne, cokoły i żeliwne krzyże. Znacznie ich zespoły występują m.in. na cmentarzach w Bógpomorzu Starym, Bodzi, Włęczu, Witoszynie. Interesujące odlewy cementowe znajdują się m.in. w Rumunkach Witowskich /upadek pod krzyżem i grób drwala/ oraz w Rudzku /anioł/. Przy kilku cmentarzach zachowały się też jeszcze małe, niekubaturowe dzwonnice /włęcz, Odolion, Wilcze Kąty/, lub też w pobliżu cmentarzy budynki, które pełniły niegdyś łączne funkcje: szkoły, domu modlitwy, mieszkania pastora /np. w Ładnem - przebudowany po wojnie na budynek mieszkalny/, a także kaplice w Grodźcu czy Rybitwach - obecnie rzymsko-katolicka. Obecnie tylko 4 cmentarze miejskie - w Chodczu, Lipnie, Rypinie i Izbicy Kuj., zachowane są w pełnym swym założeniu /choć zniszczone są liczne nagrobki/ i nadal jeszcze czynne. Rozważa się możliwość urządzenia na tych cmentarzach lapidariów dla zabezpieczenia cenniejszych nagrobków z terenu.

C. Cmentarze rzymsko-katolickie

Najliczniejszą grupę zabytkowych cmentarzy w województwie stanowią cmentarze rzymsko-katolickie. W grupie tej przeważają wiejskie cmentarze parafialne. Ich rozmieszczenie pokrywa się w zasadzie z rozkładem sieci parafialnej i osadniczej. Cmentarze miejskie po 1945 r. uzyskały w większości status cmentarzy komunalnych. Na niektórych z nich /Włocławek, Lipno, Rypin/ znajdują się też kwatery lub pojedyncze groby innych wyznań, stanowią one jednakże integralną część tych cmentarzy. Cmentarze omawianej grupy, jako najbardziej związane z regionem, stanowią swoistą kronikę tych ziem. Na wielu z nich spotkać można groby osób zasłużonych w lokalnej społeczności: właścicieli dóbr, duchownych, a nierzadko też postaci o znaczeniu historycznym - twórców, osób piastujących różne godności państwowe. Liczne są też pojedyncze lub zbiorowe mogiły wojskowych i powstańców, poległych za wolność Ojczyzny w różnych okresach jej dziejów. Cmentarze te stanowią również interesujące układy planistyczne o bogatych często zespołach nagrobków.

Charakterystyka układów

D. przestrzennych cmentarzy

Początki powstawania cmentarzy o takim charakterze, jaki znamy do czasów obecnych, wiążą się z wprowadzeniem w Polsce chrześcijaństwa. Począwszy od wczesnego średniowiecza aż do końca XVIII w. cmentarze zakładane były z reguły przy kościołach lub w ich najbliższym sąsiedztwie, a zatem w centrum zabudowy miasta czy osady. W poł. XVIII w. w związku z wzrastającym zagrożeniem epidemiologicznym, a także ze zwiększonym zapotrzebowaniem na tereny budowlane, zrodziła się na Zachodzie tendencja do usuwania cmentarzy z centrum zabudowy. W Polsce nakaz taki wprowadzony został Uniwersałem Policji w 1792 r. Od tego czasu nastąpiła stopniowa likwidacja cmentarzy przykościelnych. Cmentarze zakładane od pocz. XIX w. na "surowym korzeniu" lokalizowane były już z dala od osiedli. Przeniesienie cmentarzy poza granice zabudowy umożliwiło powiększenie ich powierzchni i miało istotny wpływ na kształtowanie przestrzenno-funkcjonalne nowych założeń, które zaczęto komponować na zasadzie założeń ogrodowych. Typowym rozwiązaniem stały się układy regularne o formach geometrycznych najczęściej prostokąta lub kwadratu. Powierzchnię dzielono na kwatery siecią pieszych ciągów komunikacyjnych, równoległych i prostopadłych do alei głównej, którą

CMENTARZ WE WŁOCŁAWKU

CMENTARZ W DZIAKYNIU /RYS. D. PIOTROWSKI/

lokowano z reguły na osi cmentarza, a w jej zakończeniu lub centrum sytuowano kaplicę lub krzyż. Zieleni stanowiła ważny element kompozycji przestrzennej cmentarza. Drzewa sadzono na obrzeżach i w ciągach głównych alej, a uzupełniano później indywidualnymi nasadzeniami przy grobach.

Do tych kanonów nawiązują również cmentarze na naszym terenie. Większość czynnych jeszcze do dziś cmentarzy powstała od 2 poł. do końca XIX w. Kilkanaście cmentarzy /m.in. w Chodczu, Grabkowie, Żowiczku, Służewie, Oborach, Izbicy Kuj., Kowalu, Krzywosądku, Raciążku, Radziejowie, Brześciu/ ma metryki starsze, z początku lub z około poł. XIX wieku. Są też cmentarze młodsze, z początku XX wieku oraz z lat 20 - 30-tych XX wieku /m.in. cmentarz w Błennie, Bronisławiu, Trutowie, Brzeziu, Zakrzewie, Ciechocinku, Ostrowitem/. Pozostały również ślady cmentarzy przykościelnych /starszych/, a czynnych jeszcze w XIX w./, symbolizowane zachowanymi przy kościołach płytami lub pojedynczymi nagrobkami, np. w Konecku, Czernikowie, Działyniu, Krzywosądku - gdzie m.in. nagrobek wnuczki Adama Mickiewicza - Pustyni, Sadkowie, Rogowie, Suminie, Truchowie. Czynny jest jeszcze nadal, choć w ograniczeniu, cmentarz przykościelny w Kikole.

W rozwiązaniach przestrzennych, zwłaszcza cmentarzy zakładanych na płaskim terenie, przeważają układy regularne o narysie zbliżonym do kwadratu /np. Mazowsze, Smiłowice, Bobrowniki, Witowo, Zaduszniki, Nieszawa/, lub prostokąta /Brześć Kuj., Bądkowo, Działyn, Lipno, Kruszyn, Kowal, Rypin, Lubanie, Chełmica, Sędzin, Straszewo/. Cmentarze położone na wzniesieniach, zboczach lub też ograniczone przebiegiem dróg, mają często inne formy: trapezu /Boniewo, Bytoń/, rombu /Koneck/, trójkąta /Truchowo, Dobrzyń, Wielgie/, czy też nieregularnych wielokątów /Dąbie Kuj., Łowiczek, Aleksandrów Kuj., Radziejów, Lubień, Grabie/. Podziały wewnętrzne na ogół regularne, wyznaczone alejami na planie krzyża lub też zwiększoną siecią alej poprzecznych i równoległych do alei centralnej, połączonych niekiedy aleją obiegową wokół założenia. Interesującym przykładem centralnego rozplanowania dostosowanego do warunków terenowych jest cmentarz z 1 ćw. XX w.

w Ostrowitem gm. Lipno, położony na wzniesieniu o spłaszczonym szczycie, z którego wychodzi promieniście 5 alej, w tym główna na osi bramy wyznaczona schodami. Założenia cmentarne mają z reguły trwałe ogrodzenia: w starszych przeważają mury z cegły lub kamienia, często otynkowane, pełne, artykułowane słupami i lizenami, niekiedy zaś ażurowe o ozdobnym układzie cegieł /m.in. Obory, Służewo/. Bramy cmentarne w większości skromne, słupowe, choć występują też bardziej okazałe, architektoniczne, prezentujące różne cechy stylowe: neogotyckie /Służewo, Skępe, Kikół, Broniewo, Rypin/, neoklasycystyczne /Lipno, Karnkowo/, eklektyczne /Krzywosądek/, neobarokowe /Lubień Kuj./. Elementem wyróżniającym cmentarze w krajobrazie jest wartościowy niekiedy starodrzew najczęściej lip, kasztanowców, brzoź, klonów, dębów, niekiedy też drzew iglastych i różnych gatunków ozdobnych. Szpalery drzew znaczą granice założenia i podkreślają przebieg głównych alej. Niekiedy do bram cmentarzy wiodą drogi wysadzone drzewami /np. Działyn, Piotrków Kuj., Kruszyn/. Na wielu cmentarzach, zwłaszcza w większych miejscowościach, spotkać można zróżnicowane w formie architektonicznej kaplice cmentarne i grobowce. Zwyczaj wznoszenia kaplic grobowych z podziemnymi kryptami rozpowszechnił się zwłaszcza w 2 poł. XIX w. Obok funkcji grobowych pełniły one często również funkcje sakralne. Najczęściej spotykane są murowane w cegle, a niekiedy otynkowane kaplice

CMENTARZ W RÓGOWIE

CMENTARZ W SKRWILNIE

rys. D. PIOTROWSKI

o charakterze neogotyckim /Kowal, Krzywosądz, Lubraniec, Sadłowo, Mazowsze, Kłóbka, Wieniec/, niekiedy neoklasycystyczne na planie centralnym /Karnkowo, Skępe/, a także eklektyczne /np. Lipno, Dobrzyń/. Architektura wielu cmentarzy wzbogaca też często na tych terenach budowla grobowa o formach architektonicznych. Zwłaszcza na Kujawach rozpowszechnił się typ naziemnych grobów niszowych /pieczar/, których rodowód wywodzi się prawdopodobnie od wcześniej wprowadzonych tu katakumb. Grobowce rodzinne przyjmowały niekiedy rozbudowane formy o zróżnicowanych formach stylowych neoklasycystycznych, czy neogotyckich /np. Woydów w Kruszynie, Tabaczyńskich w Lubrańcu, Skórskich-Kosińskich w Zgłowiączce, Przywieczerskich w Brześciu itp./. Interesujące są grobowce rodzinne Płaskowskich w Lipnie i Findeisenów w Smiłowicach, nawiązujące do antycznych świątyń doryckich. Najstarszym na naszym terenie cmentarzem założonym na "surowym korzeniu" jest cmentarz parafialny w Chodczu, którego obszar wytyczono już w końcu XVIII w. Jest to unikalny zespół sakralno-cmentarny z 1799 r. z kaplicą /dawnym kościołem/, domem "bra-

ci szpitalnych" i katakumbami, w których chowani byli okoliczni właściciele ziemscy. Fundatorem tego zespołu był starosta bobrownicko-przedki Jakub Zygmunt Kretkowski, a budowniczym prawdopodobnie Karol Dorstein. Obiekty architektoniczne ustawione szeregowo od strony ulicy z symetrycznie usytuowaną kaplicą na osi, stanowią osłonę kurtynową dla położonego w głębi, otoczonego murem cmentarza /pierwotnie o narysie kwadratu, potem wielokrotnie powiększanego/. Katakumby znajdują się również na cmentarzu w Oborach, założonym w latach 40-tych XIX w. Cmentarz ten, zwany "Kalwarią", położony malowniczo na wzniesieniu w miejscu domniemywanego grodziska, powiązany widokowo z sąsiadującym po przeciwnej stronie drogi zespołem klasztornym, spełniał w XIX w. rolę miejsca o charakterze symboliczno-patriotycznym. W katakumbach spoczywają prochy wszystkich znaczniejszych rodzin dobrzyńskich. Najbardziej rozbudowany układ przestrzenny ma cmentarz we Włocławku, otwarty w 1892 r. jako cmentarz wszystkich wyznań chrześcijańskich, a od 1939 r. komunalny. Założenie o charakterze parkowo-cmentarnym było wielokrotnie powiększane. W najstarszej części, rozplanowanej na planie krzyża łacińskiego, mieszczą się: od zachodu - kwatery pochówków ewangelickich z dominującą tu bryłą mauzoleum żołnierzy niemieckich poległych w I Wojnie Światowej, a od pn.-wch. pochówki prawosławne i budynek cerkwi o surowej ceglanej architekturze. W bogatym zespole różnorodnych budowli nagrobnych i nagrobków znajdujących się na cmentarzu prezentowane są wszystkie niemal formy stylowe i kompozycje stosowane w sztuce nagrobnej. Podobnie bogate rozwiązania przestrzenne i zespoły nagrobków występują też na cmentarzach w Lipnie, Rypinie, Brześciu, Kowalu, Raciążku, Dobrzyniu, a niekiedy i na mniejszych wiejskich cmentarzach /np. Kruszyn, Kościelna Wieś, Grabkowo, Grabie itp./. /cdn/

mgr Elżbieta Celińska

Kujawska Fabryka Farb i Lakierów

we WŁOCŁAWKU

Wytwórnia farb i lakierów pod nazwą "Fabryka Angielskich Lakierów i Farb - Spółka Akcyjna Towarzystwo "NOBILES" powstała we Włocławku w roku 1897. Założycielem fabryki był włocławianin, absolwent Wydziału Chemicznego Uniwersytetu w Charlottenburgu - Józef Kochanowicz. Podstawowymi produktami firmy "Nobiles" były bezbarwne i czarne lakiery powozowe, a także farby olejne do malowania podłóg i stolarki budowlanej. Firma szybko się rozwijała, a jej kapitał zakładowy do roku 1914 powiększył się 5-krotnie. Po przerwie w produkcji spowodowanej wybuchem I-szej Wojny Światowej, Fabryka wznowiła działalność w 1919 roku, a w 1923 roku został zmieniony charakter Spółki, co poz-

woliło zmobilizować środki finansowe na modernizację zakładu, zwłaszcza wyposażenie w maszyny i urządzenia. Unowocześnił się również asortyment wyrobów. Rozpoczęto produkcję emalii nitrocelulozowych do malowania samochodów i autobusów, zwiększył się udział farb i emalii olejno-żywicznych dla przemysłu i budownictwa. W 1932 roku rozpoczęto produkcję emalii do malowania montowanych w Polsce samochodów Chevrolet i Fiat 508. Tak rozpoczęła się historia rozwoju wyrobów lakierniczych dla motoryzacji. Produkty Towarzystwa "Nobiles" cieszyły się wielkim uznaniem wśród odbiorców, cechowała je bardzo wysoka jakość, co w efekcie pozwoliło na niemal całkowite wyeliminowanie z rynku wyrobów zagranicznych. Rozpoczęto nawet eksport wyrobów. W 1938 roku zatrudnienie wynosiło 100 osób, co we Włocławku stawiało firmę na wysokim miejscu.

Po wybuchu II-giej Wojny Światowej fabryka przeszła w ręce Niemców. W czasie okupacji stan techniczny urządzeń uległ znacznemu pogorszeniu. W tym czasie produkcja ograniczona została do wyrobów maskujących dla potrzeb wojska. Pod koniec wojny Niemcy wywieźli niemal wszystkie surowce, część urządzeń produkcyjnych i aparaturę pomiarową. Tylko część zagrabionego mienia udało się zrewindykować.

Zakład został przejęty przez polską załogę w dniu wyzwolenia Włocławka, a produkcję wznowiono już w marcu 1945 roku. Zatrudnienie wynosiło wówczas 48 pracowników.

Fabrykę upaństwowiono w 1945 roku na mocy Ustawy o nacjonalizacji przemysłu, a w 1951 r. uzyskała ona samodzielność i status Przedsiębiorstwa Państwowego o nazwie "Włocławska Fabryka Farb i Lakierów". W tym czasie produkcja fabryki dwukrotnie przekroczyła poziom przedwojenny. Opanowanie nowoczesnej produkcji na przestarzałych urządzeniach i jej szybki rozwój zawdzięczać można doświadczeniu nielicznej kadry technicznej, mistrzów i wykwalifikowanych robotników dawnej wytwórni "Nobiles". Nowoprzyjmowani pracownicy przejmowali od dawnej kadry rzetelność i fachowość, wprowadzali zaś postęp techniczny, nowoczesne metody gospodarowania i zarządzania przedsiębiorstwem.

W latach 1951-1968 fabryka produkowała doskonałe wyroby lakiernicze do malowania samochodów, autobusów, maszyn, wagonów kolejowych, farby i emalie dla budownictwa i potrzeb domowych. Wytwarzała też półprodukty do tych wyrobów: żywice lakiernicze i spoiwa. Doskonale produkcję wyrobów motoryzacyjnych, rozbudowywano zaplecze produkcyjne i pomocnicze, kształcono kadrę i stworzono silne zaplecze badawczo-rozwojowe.

Jednakże szczupłość terenu /ok. 5 ha/ i usytuowanie w śródmiejskiej zabudowie dawnej fabryki przy ul. Łąskiej 23/25 wykluczały jakkolwiek postęp technologiczny i techniczny.

W 1962 roku postanowiono wybudować zakład odtworzeniowy na innym terenie, umożliwiającą realizację wszystkich wymogów współczesnej technologii. Wymagał tego szybki rozwój gospodarki narodowej i zwiększone zapotrzebowanie na farby i lakiery dla różnych gałęzi przemysłu.

Fabrykę w jej istniejącym kształcie wybudowano w latach 1967-1969.

Jest jedną z największych i najnowocześniejszych fabryk farb i lakierów w Polsce, a jej roczna zdolność produkcyjna to 80 tys. ton żywic syntetycznych i wyrobów lakierowych. Przedsiębiorstwo pod nazwą Kujawska Fabryka Farb i Lakierów we Włocławku powołane zostało w końcu roku 1969. W roku 1976 razem z Fabryką Farb Graficznych "Atra" w Toruniu utworzono wspólne przedsiębiorstwo - Zakłady Farb we Włocławku, które egzystowało do roku 1982.

W obecnej chwili wyroby lakierowe produkowane są w zakładzie w pełnym cyklu: od syntezy żywic w nowoczesnych reaktorach aż do zapakowania gotowego wyrobu w wyprodukowane we własnej wytwórni opakowania. Wysoki stopień mechanizacji i automatyzacji produkcji pozwala zapewnić wysoką

jakość i wydajność oraz niskie koszty wyrobów, co umożliwia przeznaczenie środków na postęp techniczny, stały wzrost jakości wyrobów i konkurencyjny poziom cen. Aktualnie fabryka produkuje wyroby lakiernicze dla przemysłu motoryzacyjnego, ciągnikowego, okrętowego, rowerowego,

maszyn rolniczych i innych. Są to farby i emalie ftalowe ogólnego stosowania, emalie ftalowo-karbamidowe piecowe i renowacyjne, lakiery ftalowe ogólnego stosowania i piecowe, grunty i podkłady ftalowo-karbamidowe piecowe, farby emulsyjne, rozcieńczalniki ogólnego stosowania i piecowe. W 1988 roku fabryka wyprodukuje 47 mln litrów tych wyrobów. Rozpoczyna się też produkcję wyrobów chlorokauczukowych, poliwinylowych i farb syntetycznych wodorozcieńczalnych. Dla siebie i innych fabryk farb i lakierów zakład produkuje podstawowy surowiec do wytwarzania farb i lakierów - żywice syntetyczne alkidowe, poliestrowe, epoksyestrowe, kleje papiernicze w ilości 27 tys. ton oraz 2,5 mln opakowań blaszanych 10 i 20-litrowych. Wartość produkcji w roku 1988 przekroczy 26 mld złotych. Poważny udział w sprzedaży stanowią dostawy wyrobów na eksport. Do Związku Radzieckiego, RFN, Jugosławii, Libii, Szwecji wysyłane są farby i emalie dla okrętownictwa, emalie piecowe, farby emulsyjne i żywice alkidowe o wartości ok. 4,5 mld złotych, co stanowi prawie 18% wartości produkcji. Aż 43 produkowane tu wyroby posiadają znaki jakości: 2 znaki międzynarodowe "Q" i 41 znaków "1".

LAKIERY DO WAGONÓW, AUTOMOBILÓW, POCZÓW
EMALJE DO MEBLI I WYKWIŃCZYCH, ROBOT, MA-LARSKICH

LITOGRAFICZNE
POKOSTY
OLEJNE I POKOSTY
FARBY

FABRYKA ANGIELSKICH LAKIERÓW I FARB

WE WŁOCŁAWKU
ADRES TELEGRAFICZNY „NOBILES” WŁOCŁAWEK
EGZYSTUJE OD 1897 ROKU

Podwyższony standard jakościowy reprezentują emalie "Nobilux" w kilku kolorach, lakier bezbarwny "Nobilak", podkład "Nobikor", wyroby okrętowe "Nobimor" i "Nobiburt". Nazwy tych wyrobów nawiązują do dawnej nazwy zakładu "Nobiles", firmy, która zawsze dbała o najwyższą jakość i nowoczesność swych wyrobów.

W niedalekiej przyszłości zakład ma szansę zrealizować najważniejsze zamierzenia inwestycyjne: modernizację wydziału farb emulsyjnych i przystosowanie go do produkcji farb rozpuszczalnikowych, budowę nowego kompleksu produkcyjnego wyrobów dla motoryzacji, uporządkowanie gospodarki ściekowej. W ten sposób fabryka umocni swą pozycję największego dostawcy emalii ftalowo-karbamidowych dla przemysłu motoryzacyjnego.

Zaplecze badawcze fabryki, stały postęp technologiczny i współpraca z zagranicą dają gwarancję wysokiej jakości i nowoczesności produkowanych tu wyrobów.

Anna Koprowicz

PRZEDSTAWIAMY: **CHODECZ i okolice**

Rejon Chodcza obejmuje tereny wschodnich Kujaw. W dobie Rzeczypospolitej Szlacheckiej wchodził w skład województwa Brzesko-Kujawskiego. Na bogatą rzeźbę terenu, będącą tworem ostatniego zlodowacenia, składają się liczne, otoczone lasami jeziora rynnowe, strumienie i strugi rzeczne oraz pagórkowaty teren. Wody jezior: Borzymowsko-Siewierskiego, Chodeckiego, Kromszewickiego, Lubieńskiego, Przeddeckiego, Lutoborskiego i Szczytnowskiego zasobne są w różne gatunki ryb i należą do najczystszych w Polsce. Nadto otoczenie jeziora Chodeckiego cechują specyficzne właściwości mikroklimatyczne. Wpływają na to liczne źródła żelaziste oraz roślinność, której część stanowi pozostałość po przedwojennym egzotycznym parku doktora Teodora Borysowicza.

Rejon Chodcza charakteryzuje się ciekawą sztuką budownictwa wiejskiego. Typowe kujawskie, zrębowe chaty drewniane występują w Przedczu i Dąbrowicach. Na pozostałym terenie przeważa, charakterystyczne dla Kujaw bezleśnych, budownictwo gliniane. Wypada również podkreślić, że w Lubieniu znajduje się jedyny na Kujawach warsztat wyrabiający ceramikę siwą, należący do braci Stanisława i Czesława Stępowskich. Bardzo wrośnięte w tradycję Kujaw lecznictwo ludowe, do dzisiaj jest praktykowane w rejonie Chodcza, na obszarze położonym pomiędzy Osieczem Wielkim a Przedczem.

Lesiste w przeszłości okolice Chodcza wchodziły ongiś w skład kasztelanii brzeskiej i kowalskiej oraz terytorium przeddeckiego. Z czasem zniknęły zwarte kompleksy leśne, ustępując miejsca osadnictwu wiejskiemu. Na obszarze tym znajdowały się grody w Choceniu, Broniszewie, Kłóbcie, Kromszewicach, Krukowie i Przedczu. Tędy wiódł również średniowieczny szlak lądowy łączący Toruń ze Lwowem oraz przez Przedecz, gdzie była komora celna, z ziemiami południowej Polski. Chodecz, jako osada wiejska wzmiankowany jest w dokumentach po raz pierwszy w 1325 r. Wieś musiała jednak istnieć wcześniej, skoro w XIV w. rozkrzewiony był już tam kult św. Dominika. Na terytorium wsi zostało założone w 1 poł. XV w. miasto. Zamiany wsi na miasto z prawem chełmińskim dokonał Władysław III w dokumencie datowanym w Buddzie 2 XI 1442 r. na prośbę Jana Kretkowskiego, podstolego dobrzyńskiego, starosty brzesko-kujawskiego.

Miasto otrzymało prawo odbywania dwóch jarmarków rocznie. W 1544 r. uzyskało jeszcze dodatkowo prawo do jednego jarmarku. Zygmunt III w 1592 r. odnowił przywilej lokacyjny nadając miastu prawo magdeburskie, cztery jarmarki oraz prawo odbywania targów w soboty. Ponadto zezwolił na prowadzenie rzemiosła. Wzrost wymiany towarowej przyczynił się do rozwoju gospodarczego miasta. W XVII w. w mieście odbywały się już siedem jarmarków, a przedmiotem handlu było głównie bydło, konie, konopie i wyroby rzemieślnicze.

Istotne zmiany w życiu miasta przyniósł wiek XIX. Chodecz, dzięki zabiegom nowego właściciela Ignacego Lipskiego, odzyskał w 1822 r. prawa miejskie utracone w początkach XIX w. Projekty gospodarcze Rajmunda Rembielińskiego, prezesa województwa mazowieckiego, przyczyniły się w znacznym stopniu do rozwoju rękodzielnictwa tkackiego i sukienniczego w mieście. Do Chodcza napłynęli nowi osadnicy. Na surowym korzeniu powstała zabudowa nowego miasta. W 2 poł. XIX w. wybudowano nieopodal miasta szosę sieradzko-warszawską oraz linię Kolei Nadwiślańskiej. Wpływ na przeobrażenia gospodarcze w Chodczu miało również okoliczne ziemiaństwo, uczestniczące aktywnie w roz-

woju agronomii oraz przetwórstwa rolnego.

Najnowsze dzieje Chodcza, podobnie jak historia całego kraju, związane są z obydwoma wojnami światowymi. Podczas I wojny światowej toczyły się uporczywe walki pod Boniewem i Choceniem. Okrucieństwo II wojny światowej poznał Chodecz jeszcze podczas trwania wojny obronnej w 1939 r. Ślady tragedii żołnierza września 1939 r. można napotkać w okolicach Chodcza, Lubienia i Boniewa. Podczas okupacji hitlerowskiej męczeńską śmierć poniosło wielu mieszkańców tych okolic. Tędy wiódł też szlak 1 Armii Wojska Polskiego. W każdej niemal miejscowości znajdują się groby żołnierzy polskich i radzieckich, a ślady walk zostały zapisane w kamiennych pomnikach. Dzisiejsi gospodarze miasta przyszłość miasta oparli o rozwój przetwórstwa rolnego i drobnych zakładów przemysłowych. W mieście mają siedzibę zarządy Państwowego Ośrodka Hodowli Zarodowej - Chodeczek i Spółdzielni Kółek Rolniczych. Prowadzą one poza uprawami roślinnymi hodowlę drobiu, masarnię i zakład mleczarski. Podstawową dla nich kadrę kształci miejscowa szkoła rolnicza. W Chodczu zlokalizowane zostały także: tartak, a także Zakłady Meblarskie Spółdzielni Pracy.

•••••

Niewątpliwie atrakcją krajoznawczą na omawianym terenie jest zespół sakralno-cmentarny w Chodczu, ale warto również zwrócić uwagę na inne mniej znane zabytki, które prezentujemy w alfabetycznym układzie miejscowości.

- **BODZANÓWEK.** Zachował się tu dwór klasycystyczny z 2 poł. XIX w. Po przebudowaniu w początku XX w. pozbawiony został cech stylowych.
- **BRZYSZEWO.** Godne uwagi są ruiny klasycystycznego dworu. Ongiś w tympanonie widniał herb Nałęcz. Przy dworze park krajobrazowy typu angielskiego ze starym, ponad 150-letnim drzewostanem i stawem na osi południowo-wschodniej. Stanowiły one niegdyś własność rodziny Morzyckich.
- **CHOCEN.** Znajduje się tu dwór z 2 poł. XIX w. położony pośród parku z licznymi okazami starodrzewu. Na północnym krańcu osady, przy szosie do Włocławka, zabudowa starej cukrowni. Dobra chocońskie około 1845 r. były własnością ciotki Józefa Blizińskiego, jednego z najznakomitszych komediopisarzy polskich.
- **CHODECZ.** W mieście zachował się do dzisiaj dawny układ przestrzenny, starego i nowego miasta. Kościół parafialny pod wezwaniem św. Dominika wzniesiony został w latach 1842-1852 wg planów Franciszka de Tournelle'a. Jest to budowla trójnawowa, zbudowana w stylu neogotyckim. Kościół cmentarny pod wezwaniem św. Jakuba, późnobarokowy, murowany z cegły, salowy z lożą kolatorską, wzniesiony w 1799-1800 r. przez budowniczego i geometrę pruskiego Karola Dorsteina. Budowla jest jedną z najwspanialszych fundacji Jakuba Zygmunta Kretkowskiego, ostatniego starosty przeddeckiego. Pod kościołem oraz w przylegającym doń arkadowym ganku znajdują się trzykondygnacyjne katakumby. "Burmistrzówka", dawna siedziba początkowo wójtów, a następnie burmistrzów chodeckich, położona jest przy ul. Kościelnej. Zbudowana została na początku XIX stulecia, prawdopodobnie również przez Karola Dornsteina. Przy ulicy Kaliskiej przetrwał murowany, otynkowany budynek starej karczmy. W narożniku pl. Kościuszki można podziwiać XIX-wieczny dom zajezdny wzniesiony w 1 poł. XIX w. na planie kwadratu z dachem siodłowym. W Chodczku ciekawie prezentuje się drewniany koźlak z XIX w., odrestaurowany w 1979 r.

DĄBROWICE. Miasto położone jest na południowo-wschodnim skraju Kujaw. W układzie przestrzennym miasta dominuje prostokątny rynek z klasycystycznym ratuszem w narożniku. Ratusz wybudowany został w poł. XIX w. Posiada czworoboczną wieżę, na której niegdyś umieszczony był herb miasta /przechowywany jest dzisiaj w muzeum w Oporowie/. W północnej części miasta - Stare Dąbrowice - zachowało się kilka drewnianych chat z końca XVIII w., w tym jedna z pięknym kolumnowym portykiem.

KAMIENNA. Wieś pamiętna jest z sejmików województwa brzesko-kujawskiego. W tamtych czasach była ona prywatną własnością Kretkowskich i siedzibą ich dominium. We wsi zachował się dwór klasycystyczny z kolumnowym gankiem, z końca XVIII w. Z okresu budowy dworu pochodzi też krajobrazowy park z aleją dojazdową, a w parku neogotycki pawilon, obecnie kaplica filialna kościoła w Lubieniu. We wnętrzu umieszczona jest wolno stojąca tablica metalowa z inskrypcją: PRIMISLAVIA. VITAM NEMINI PATRIAE HONOREM oraz herbem województwa brzesko-kujawskiego.

KŁÓBKA. Wieś w XIX stuleciu stanowiła własność Skarbków, Komeckich

i Orpiszewskich. We wsi na wzgórzu będącym pozostałością po starym grodzisku wznosi się neogotycki kościół pod wezwaniem św. Prokopa, wybudowany w latach 1880-1881. Na cmentarzu grzebalnym warto zwrócić uwagę na kapliczkę ze źródłem św. Prokopa oraz na grobowiec rodziny Orpiszewskich, w którym spoczęły zwłoki Marii z Wodzińskich Orpiszewskiej, romantycznej muzy Juliusza Słowackiego i Fryderyka Chopina. W parku dwór Orpiszewskich z XIX w., a nieopodal niego, nad rzeką Lubienką znajduje się drewniany piętrowy młyn wodny z 2 poł. XIX w. W Kłóbce zlokalizowano skansen, który jest w stadium organizacji.

LUBIEN. Miasto leży na trasie z Włocławka do Łęczycy. Pierwsza o nim wzmianka pochodzi z 1399 r. Siedzibą parafii Lubień był już w czasach biskupa Zbyluta Gołanczewskiego /1365-1381/. Miasto posiada charakterystyczny trójkątny rynek powstały w rozwidleniu dróg do Włocławka, Łęczycy i Chodcza. W południowej części miasta znajduje się XVIII-wieczny park krajobrazowy z dobrze zachowanym starodrzewem. W założeniu przestrzennym parku zachowała się aleja dojazdowa z okresu budowy drewnianego dworu z XVIII w., który został rozebrany w roku 1975. W parku znajduje się drugi dwór, murowany, wzniesiony w 2 poł. XIX w.

OSIECZ WIELKI. W miejscowości tej godny obejrzenia jest klasycystyczny pałac z pięknym piętrowym portykiem kolumnowym z 1 poł. XIX w., o wnętrzach ze stylowymi piecami i kominkiem. Pałac otacza park ze wspaniałymi okazami starodrzewu.

WOŁA ADAMOWA. We wsi nieopodal szosy znajduje się dwór klasycystyczny, w którym obecnie mieści się szkoła. W dworze rezydował w latach sześćdziesiątych XIX w. Józef Bliziński.

ZAMBOZEK. Położony jest malowniczo na wzgórzu na północny-zachód od Chodcza. Obecna budowla została wzniesiona na fundamentach XVII-wiecznej warowni, która ongić otoczona była fosą i służyła jej właścicielowi dla obrony przed najazdami szwedzkimi. Ślady tych umocnień widoczne są jeszcze dzisiaj. W dzisiejszym budynku "Zameczka" mieści się ośrodek wypoczynkowy.

ZBIJEWKO. W otoczeniu ruin dworu zachowały się resztki parku krajobrazowego. W parku zabytkowy, 500-letni dąb – pomnik przyrody.

Andrzej Mietz
Toruń

Z przewodnickiego lamusa

UKŁADY POLITYCZNE ORAZ ZJAZDY KRÓLÓW I OSÓB
ZNAKOMITYCH WE WŁOCŁAWKU
/część I/

Z "Monografii Włocławka" Michała Morawskiego wydanej w 1933 roku przytaczamy w całości rozdział traktujący o układach politycznych i wizytach ważnych osobistości, które były we Włocławku. Ze względu na objętość materiału, rozdział ten podzielono na 4 części, które zamieścimy w kolejnych numerach Biuletynu.

Włocławek odgrywał też w przeszłości, zwłaszcza w średniowieczu rolę ważnego ośrodka politycznego, gdyż był Stolicą Kujaw, dzielnicą, która najwięcej obfitowała w przełomowe dla bytu i rozwoju Polski wydarzenia historyczne, czy to z powodu sąsiedztwa z Pomorzem i Prusami czy też tak częstych stosunków z Krzyżakami.

W styczniu 1230 r. biskup misjonarz Prus Chrystjan i książę Konrad Mazowiecki czynią nadania Krzyżakom i podpisują z nimi układy, których, jak się później okazało, Krzyżacy nadużyli i które tak drogo Polskę kosztowały. Jednocześnie na tym zjeździe opaci cysterscy Henryk z Żekna i Jan z Iądu układają się z biskupem chełmińskim Chrystjanem, zobowiązując się płacić biskupowi pewne dziesięciny.

W 1295 r. toczą się układy w Włocławku w sprawie majątku Kawalerów albo Braci Dobrzyńskich, prawdopodobnie przy udziale rozjemcy legata pap. Wilhelma.

W 1253 r. 28/IX do przebywającego w Włocławku legata pap. biskupa warmińskiego Anzelna Opizo przybywa poselstwo krzyżackie i uzyskuje potwierdzenie podrobionych na imię Kazimierza księcia kujawskiego przywilejów z dn. 6/I 1233 r. i z dn. 26 lipca 1252 r., wedle którego książę jakoby zrzekał się wszelkich roszczeń do ziemi, które Zakon podbije.

Dn. 4 sierpnia 1257 roku odbywają się w Włocławku rokowania dygnitarzy krzyżackich na czele z landmistrem Gerhardem z jednej strony i z książętami Kazimierzem i Ziemowitem Konradowicami z drugiej strony o ziemię Lubawską, Sassin i wieś Rogowo koło Inowrocławia. Obecni na tym zjeździe preceptor i komturowie krzyżaccy przyrzekli szanować układy w sprawie ziemi Lubawskiej, ale wzamian za to obydwaj książęta w imieniu swoim i swoich następców złożyli uroczyste ślubowanie, że ani oni, ani ich następcy nie będą podnosić uroszczeń do ziem obecnie Zakonowi poddanych oraz tych, które Zakon zdobędzie. Ks. Kazimierz nadto zrzekł się na rzecz Krzyżaków ziemi Sasińskiej, sąsiadującej z Lubawską, oraz, by usunąć źródło ciągłych zatargów z Krzyżakami, wykupił od nich za wygórowaną cenę 60 grzywien krzyżackie Rogowo, podchodzące pod sam Inowrocław.

W 1311 r. odbył się we Włocławku wielki zjazd Krzyżaków pod przewodnictwem samego w. mistrza Karola z Trewiru, który w licznym orszaku braci zakonnych przybył tu do Starego Włocławka, dla omówienia z księciem Władysławem Łokietkiem szeregu spornych spraw majątkowych, w których doszło do porozumienia i podpisania pewnych układów w sprawie niektórych posiadłości koło Gołubia, darowanych Zakonowi przez Ziemowita księcia Dobrzyńskiego, brata przyrodniego Władysława Łokietka.

Według dokumentu żęczyckiego z dn. 7/II 1326, zawieszającego działania wojenne między Polską a Krzyżakami od 7/II do Bożego Narodzenia, Krzyżacy zobowiązali się nie popierać w tym czasie wrogów Polski, a dla zawarcia zupełnego pokoju, obydwie strony miały wyznaczyć swoich sędziów polubownych na zjazd do Starego Włocławka w dn. 27 kwietnia 1326 r., w celu zawarcia wieczystego pokoju.

Układy o pokój między Polską a Krzyżakami toczą się jeszcze w r. następnym, albowiem wiadomo, że w r. 1327 Krzyżacy zawarli z Władysławem Łokietkiem w Włocławku rozejm na przeciąg jednego roku, który jednak został niebawem zerwany.

W 1332 r. pod Włocławkiem na pewnej łące zawarte zostały układy pokojowe m. królem polskim Władysławem Łokietkiem a w. mistrzem krzyżackim w obecności licznych świadków: arcybiskupa gnieźnieńskiego i biskupa kujawskiego, poznańskiego, płockiego i warmińskiego i licznych opatów różnych reguł zakonnych, prałatów i książąt. Pokój ten zawarty został dla dobra ziem i mieszkańców, znajdujących się już to pod panowaniem króla polskiego, już to Zakonu i przyjęty był przez ludność tych obszarów z wielką radością i zadowoleniem oraz z wdzięcznością dla twórców tych układów. Układy te zostały umocnione przysięgą obopólną stron zainteresowanych, króla polskiego i w. mistrza krzyżackiego. /AS/ /cdn/

Opracowanie redakcyjne i graficzne: Andrzej Szczepański

Współpraca: Grażyna Bartel

Ryszard Kuczyński

Marzena Sulecka

"Biuletyn Przewodnicki" - ZW PTTK Włocławek, ul. Dubois 1

tel. 412-80. Druk WDK Włocławek. Zezwolenie GUKPiW Warszawa

GP.II-441/1541/1985 r. Nakład 150 egz. Format A-4 157/88